

LAVAL Filip

Archeologie tvrže v českých zemích. K počátkům středověkých opevněných sídel

Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Ústav pro archeologii

Disertační práce

Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Klápště, CSc.

Praha 2013, 142 str.

Oponentský posudek

Nebude pochyb, že předmět disertační práce Filipa Lavala patří k tématům aktuálním. Sám uchazeč se záslužně podílel na studiu a interpretaci středověké tvrže v Praze – Čimicích, jejíž pozůstatky jsou dnes skryty pod obchodním centrem Drahaň. Sám zájem o tvrže se však těší mnohem delší tradici. Sahá do 19. století a nedílně souvisí s otázkami formování zvláště nižší šlechty, což je problematika mnohem širší a v poslední době poměrně značně diskutovaná. Pokud Filip Laval zvolil tvrže, resp. opevněná sídla jako objekt svého výzkumu, jistě si musel být od začátku vědom, že tohoto termínu se užívá ve dvojím, ne-li trojím rozměru: 1) tvrz jako stavební útvar, charakteristický zdůrazněním jistých pevnostních a prostorových prvků, nedosahující však kvality hradu, 2) tvrz jako typ sídla, spojovaný již tradičně především s vrstvou nižší šlechty (zemany, rytíři aj.), případně s vrstvou královských či jiných manů, ministeriálů apod. A konečně snad 3) tvrz jako pojem, obrazně užívaný v různých literárních a jazykových konotacích, třeba i jako symbol prezentující pevnost apod. Ve svém textu se Laval snaží hlavně dva první pohledy sladit, směr výkladu není však vždy přímočarý, což orientaci po celé práci poněkud ztěžuje.

Na úvod jen pár drobných poznámek. Hned zkraje nepříliš nedobře působí, že Obsah není ostránkován, tj. chybí tam čísla stránek jednotlivých kapitol a jejich částí (nevím, není-li to nedostatek jen mého exempláře). Neobvyklé je rovněž smíšení Literatury a Pramenů (s. 124-136) bez rozlišení pod jednu „střechu“. To jsou ale spíše jen technické problémy, za mnohem vážnější považuji absenci titulů, které mají k tématu co říci, začínaje třeba Karlem Vogtem (1938), který jako jeden z prvních sledoval vztahy mezi predikáty a velmožských sídly, anebo publikací Rostislava Nového (1972), jehož závěry také nelze přecházet. A to jsou jen příklady za mnohé další. Pokud by uchazeč jen letmo prolistoval namátkou třeba (dnes již ovšem nevyhovující) knihu Františka Vacka (1905), nemohl by ohlásit zjištění velmožské vrstvy jako objev Davida Kalhouse, jehož analýza ji prý přesvědčivě prokázala (s. 55, vůbec to samozřejmě není mířeno proti D. Kalhousovi). Ale o těchto *comites*, *primates* apod. víme již hodně dlouho, s řadou dokladů od plejády autorů, také Václava Novotného (s nímž se v textu vůbec nepracuje!!) a dalších. Jistě, předkládaná disertace je prací archeologickou, pokud však „zajíždí“ do témat historických, měla by do nich vstupovat se vším všudy. Ostatně dřívější bariéry mezi oběma disciplínami jsou dnes v oblasti medievistiky již prakticky vyrovnány.

Při studiu šlechtických opevněných sídel, mezi něž v obecném slova smyslu patřily i tvrze, vyvstávala zvláště před historiky základní otázka, kdy vznikaly takové sociální a hospodářské podmínky, aby se úvary tohoto typu masověji rozmohly. Jinak řečeno, kdy raná šlechta (nebo jak bychom tuto vrstvu nazvali) cítila potřebu vázat se ke svým majetkům i tím, že si na nich stavěla i své sídla. Tedy úzká vazba k majetkové emancipaci a tím pádem i teritoriálnímu ukotvení. V jednoduché zkratce problém v roce 1971 pojmenoval Dušan Třeštík, když hovořil o „sestupování“ *milites* z hradů do krajů, což považoval za zrod skutečné středověké šlechty. Třebaže se dnes na tyto teze díváme trochu jinou optikou, tak základní otázka nemizí. Nejde teď o relevantnost či úpravu takové teze, spíše o formu, jak se ptát, proč tvrze (či jiné opevněná sídla) ve vztahu ke šlechtě vůbec vznikaly (nechme stranou případně jiné stavitele a držitele).

Ale o jasně čitelné rovnici, že vznik šlechty je spojen se vznikem tvrzí (či jiných privátních fortifikací), Laval pochybuje (tak rozumím formulaci ze s. 16). Nicméně v kapitole 4.2 (*Ke společenské struktuře: náčrt otázek*) k nástinu struktury společnosti přistoupil a zajímá ho zvláště nejen otázka vzniku poddaných, ale také forem šlechtického majetnictví, na jedné straně společného „klanového“, na druhé individuálního či rodinného, které mělo historickou perspektivu. To jsou momenty, které si zaslouží pozornost. Avšak škoda, že Laval nepoužil některé starší práce, jako třeba Vaněčkovy *Dvě studie k otázce právního postavení...*, jejíž první část se váže k výsluhám a jejich roli při zpevnování šlechtických „rodinných“ majetků. Přesto tuto Lavalovu partii (s. 55-57) oceňuji, také proto, že s vytčeným tématem bezprostředně souvisí. To mi poněkud uniká v dalším pokračování, což sice uchazeč v závěru ospravedlňuje (s. 119), ale pochybnosti zůstávají. Výklad se stáčí do sakrální oblasti. V oddíle 4.3. (*Sakrální stavba a její souvislosti*) se Filip Laval zamýšlí (kromě jiného) nad počátky farní organizace a nad problémy s tím spojenými. Spíše jde o bilanci poznání, také s hojnými exkurzy do mimočeských oblastí. S otázkou, proč je v češtině a polštině „kostel“ a ne „čerkov“, včetně shrnutí názorů. S následným dílčím závěrem, že „většina venkovských kostelů, u nichž lze doložit raně středověké kořeny, představuje indikátor soudobého sídla lokální autority“ (s. 68), s příklady fundačních aktivit české nobility, to vše na pozadí jejich souběžných vztahů k hradům. Ještě podstatnější pro závěry je část 4.4. (*Kostel a církev*). Vychází z rozboru termínu *castellum* a jeho obsahu od pozdní antiky do středověku, a především k pojmu kostel – kastel. Tady se Filip Laval uchyluje k příkladům z blízké i daleké ciziny (Porýní, Švédsko) a detailně popisuje případy, kdy staré *castellum* jednak sloužilo i po odeznění svého původního funkčního uplatnění, jednak z různých úhlů studie vztahu mezi kostelní stavbou (*ecclesia*), kostelní věží a hradem v prostorových souvislostech. Uvádí příklady z dalších zemí a pozornost věnuje zejména románským kostelům se západní věží a jejich (vědomé?) inspiraci z prostředí západoevropských hradů. Tato kapitola představuje vcelku sevřený a v mnohém zajímavý výklad kostelní-kastelní problematiky, nicméně studium „českých“ tvrzí zde Laval přehodil na výhybku trochu mechanického typologického a komparativního sledování. Proto i závěry vyznívají víceméně rozpačitě. Pro přesnost doslovně reprodukuji: „termín kostel nebyl původně určen pro označení sakrální stavby, ale jedná se o označení objektu, jenž přebíral nebo napodoboval funkce, jaké mělo soudobé *castellum* v oblastech západní Evropy“ (s. 118). *Castellum*-kostel měl pak původně označovat pevnou zděnou stavbu, která se družiny k (dřevěné) „čerkvi-církví“ (s. 119). A tady se Laval

obloukem vrací k počátku, když jako charakteristický znak tvrze v českých zemích, obecně spojované s nižší šlechtou, spatřuje v dominantní věžové stavbě (s. 120). Vrcholně středověká tvrz je přitom pojímána jako jeden ze dvou hlavních, byť slabších nástupců *castellum*-kostela (tím „silnějším“ měl být hrad).

To jsou hlavní nosné prvky Lavalova pojetí, v němž se bohužel nakonec poněkud vytratila sociální dimenze celého jevu, tj. proč si v jisté fázi začala nižší nobilita budovat své sídla přímo na svých statcích a uprostřed svých poddaných. Vraťme se však ještě do předešlých kapitol a k některým dalším Lavalovým pohledům. Autor obecně spojuje nástup tvrzí s transformační epochou, zasahující až do 14. století. Láká ho interpretace, „že jedním (z nejpodstatnějších?) impulzů k vybudování tvrze či přebudování staršího sídla na tvrz by bylo udělení soudní pravomoci nad obyvatelstvem příslušným k dané lokalitě“ s odkazem na několik dokladů z doby Jana Lucemburského (s. 26). To jistě mohlo celému procesu napomáhat, ale podstatu věci neřešilo. Sám jev měl starší kořeny a nečekal až na lucemburské období, kdy v podstatě jen dobíhal. V této souvislosti příliš nerozumím úvaze o motte ve vsi Kří na Nymbursku, kde se s odkazem na její možný měšťanský původ naznačuje, že „příkop tvrze je vlastně miniaturou městského opevnění, který rovněž není jen fyzickou překážkou, ale též vymezením platnosti určitého právního řádu“ (s. 27). Čím jiným opevnit nějaký prostor než hradbou, palisádou či podobně a také příkopem, eventuálně naplněným vodou. Tvrz jako sídlo „feudála“ a město jako svébytná právní oblast řídicí se městským právem, to jsou přece jen obtížně srovnatelné subjekty.

Filip Laval se podle mého soudu snažil „problém tvrze“ nasvítit z poněkud jiných, než tradičních úhlů. Zda se mu to podařilo, si nejsem jistý. Za ty lepší části se dají považovat partie o výskytu pojmu tvrz ve staročeském jazykovém materiálu (Alexandreida aj.), kde se zároveň ukazuje poměrně široký rádius užití tohoto výrazu, obvykle ve spojení s něčím pevným, obtížně dobytelným. Až pro 15. století, jak stvrzuje Laval, se dá počítat se sémantickým ustálením pojmu tvrz jako sídla nižší šlechty (s. 13). Pokud však zdůrazňuje věž jako typické příslušenství české tvrze, zdaleka ne každá takový prvek obsahovala. Většinou snad ano, ale často ne. Pro hrubou představu stačí projít Hejnovy *České tvrze* (1961). Také vazby „feudála“ ke kostelu, klášteru apod. se „odkazem“ nezpřetrhávaly, jen nabývaly jiné kvality (s. 121); opět lze poukázat na známé vývody Václava Vaněčka o tzv. zakladatelských právech. Jak se zdá, rozestřel uchazeč svá pozorování do příliš velké šíře, někdy s poněkud násilnými spojitostmi, čemuž neprospěly ani místy méně jasné formulace. Na druhou stranu rád oceňuji Lavalův přehled po cizí literatuře, jak francouzské, tak německé a rakouské, někdy se však s vlastním tématem spíše míjející. Kromě typologických shod či neshod se pro naše podmínky dále nedostaneme, což ostatně, po tolika úvahách a příkladech, dosvědčují i závěry.

Asi je škoda, že se Filip Laval více nedržel sociálně historických souvislostí vzniku a budování sítě privátních sídel šlechty, ať opevněných či neopevněných, respektive té jejich větve, z níž vykristalizovala tvrz jako produkt jednak spojený s nižšími skupinami nobility, jednak charakteristický stavebně pevnostním rázem. Právě na tomto poli mohl k problematice aktivně a svébytně přispět, či alespoň shrnout dosavadní poznatky archeologie (je to ostatně i v názvu práce) a podrobit je „konfrontaci“ s písemnými prameny, třeba i s tím, kdy se dá

s nejstaršími typy velmožských sídel, ať opevněných nebo neopevněných, počítat (co vím, před 13. stoletím není znám bezpečnější doklad, vyjma dvorců na hradech). V kole dnešních diskusí by to obec zainteresovaných přivítala.

Přes vznesené výhrady považuji disertaci Filipa Lavalu za práci, která řeší velmi náročné téma. I když se s ním asi nevyrovnala se vším všudy, i když s některými tezemi stěží mohu vyslovit souhlas, prokázal Filip Laval podle mého názoru schopnost samostatné vědecké práce. Pozitivně oceňuji jeho rozhled zejména po zahraniční literatuře, kriticky se spíše stavím k jeho využívání domácí produkce, a to od starších po novější tituly, tak aby se někdy neobjevovala „Amerika“. Ale to ostatně patří k obecnějším nešvarům současně historiografie, jmenovitě medievistiky. Domnívám se, že pokud Filip Laval bude v tématu dále pokračovat a zaostří svůj zájem do centra problémů spojených s interpretacemi „české tvrze“, pokud si sám ujasní otázky spojené s počátky šlechty, zvláště přerůstání její rané fáze v „pozemkovou“ šlechtu a co to znamenalo pro změnu jejího rázu a životního stylu, může vzniknout dílo zajímavé, osobité a přínosné.

Z těchto důvodů doporučuji, aby disertační práce Filipa Lavalu *Archeologie tvrze v českých zemích. K počátkům středověkých opevněných sídel* byla postoupena k obhajově.

Praha, 31. července 2013

prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc.